

**KIRIM SAVAŞI VE 93 HARBİ SÜRECİNDE OSMANLI
MEMLEKETİNE GELEN GÖÇMENLERİN SEVK VE İSKÂN LARI****The Dispatch And Settlement Of The Immigrants Who Came To The
Ottoman State During Kırım And 93 War****Dr. Mehmet DEMİRTAŞ*****ÖZ**

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen Kırım Savaşı ile 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 tarihli Osmanlı-Rus Savaşının en önemli sonuçları nüfus hareketlerine yaptıkları etkilerdir. Bu savaşlar sürecinde yüz binlerce insan hayatını kaybederken, yüz binlercesi de göçmen durumuna düşmüştür. Göçmenlerin çoğu Osmanlı memleketinin güvenli bölgelerine gelmiştir. Devlet gelen göçmenleri en iyi şartlarda sevk ve iskân etmek için çeşitli tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin önemlileri göçmen meselesi ile ilgilenen çeşitli birimlerin kurulmuş olması ve göçmen nizamnamelerinin hazırlanmasıdır. Göçmen komisyonları, hazırlanan nizamnameler çerçevesinde gelen göçmenler için uygun yerler ayarlayarak, sevk ve iskânlarını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ancak gelen göçmen sayısının fazlalığından dolayı, göçmenlerin bütün sorunları çözülememiştir.

Anahtar Sözcükler: Nüfus, Göçmen, Sevk, İskân, Göçmen Komisyonu

ABSTRACT

The most important results of the Kırım and Ottoman-Russian war - that is known as 93 War in 1877-1887 were their effects on movements of population. During those wars hundred thousands of people had lost their lives and hundred thousands had become immigrant. Most of immigrants had come to the safe regions of Ottoman state. The state has taken different precautions in order to dispatch and settle the immigrants in the best conditions. Some of those important precautions were establishing different units and preparing immigrants rules the immigrants commissions have tried to find convenient places to settle those immigrants. However because of excess of immigrants, their whole problems couldnt be solved.

Key Words: Population, Immigrant, Dispatch, Settlement, Immigrant Commission

* Bitlis Eren Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Giriş:

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında birçok açıdan olduğu gibi demografik yapıya etkileri bakımından da büyük önemi olan savaşlar meydana gelmiştir. Bunlar Kırım Savaşı ile 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 tarihli savaştır. Her iki savaşın da en belirgin özelliklerinin başında kitlesel nüfus hareketlerine yol açmış olmalarıdır. Gerek Kırım Savaşı gerekse 93 Harbi sürecinde yüz binlerle ifade edilen sayıda insan hayatını kaybetmiş ve yaralanmıştır. Söz konusu dönemlerde yine yüz binlerce insan yaşadığı toprakları terk ederek savaş dışı bölgelere veya daha güvenli yerlere göç etmiştir. Göçmenlerin büyük çoğunluğu Müslüman olduğundan Osmanlı memleketine gelmişlerdir. Devlet yoğun göçmen trafiği karşısında hazırlıksız yakalanmış olmakla birlikte gelen nüfusu en iyi şartlarda ve güvenli bir şekilde sevk ve iskân etmek için çeşitli tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin en önemlisi Muhâcirîn Komisyonlarının kurulmuş olmasıdır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında da Osmanlı Devletinde göçmen işleri ile ilgilenen kuruluşlar mevcuttu. Bu kapsamda İstanbul'da Şehremaneti, diğer vilayetlerde belediyeler görev yapmışlardır. 1839 tarihinde göç ve göçmen işlerini yürütmek İstanbul'da Şehremaneti'ne; diğer vilayetlerde ise belediyelere verilmişti. Görevini, halktan ve hazineden aldığı yardımlarla sürdüren Şehremaneti bu görevini 1859 tarihine kadar sürdürmüştü¹. Ancak göç ve göçmen meselesi daha ciddi boyutlara vardığı için sadece bu işle ilgilenecek bir birime ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir. Muhâcirîn Komisyonu'nun kurulması, özellikle savaş sonrası dönemlerde Osmanlı memleketine doğru yoğun bir şekilde harekete geçen göçmenlerin iskân edilmesi ve diğer ihtiyaçlarının karşılanması maksadına yöneliktir. İlki 1860 tarihinde Trabzon Valisi Hafız Paşa yönetiminde *İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirûn Komisyonu* adıyla kurulmuş olan komisyon², göç olaylarında yavaşlama meydana geldiğinde veya komisyona olan ihtiyaç ortadan kalktığında lağvedilmiş ancak göçlerin yoğunlaşması üzerine yeniden kurulmuştur. Göç ve göçmen meseleleri ile ilgilenen bir komisyonun kurulması ihtiyacının ortaya çıkması devletin, bu konuda içinde bulunduğu sıkıntının büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Komisyonun, XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, kısa süreli kesintiler hariç tutulursa sürekli mevcut olup görev yapması, söz konusu dönemde göçmenlik meselesinin daima gündemde

¹ Eren, *Türkiye'de Göç Ve Göçmen Meseleleri*, s. 55, 56, Adil Adnan Öztürk, "Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileri İle Rumeli'den İzmir'e Yapılan Göçler (1878-1912)", *TTD (Tarih Ve Toplum Dergisi)*, İletişim Yayınları, Cilt 30, Sayı 178, İstanbul Ekim 1998, s. 55.

² Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 47.

bulduğuna işaret etmektedir. Bunun yanında komisyonun, lağvedildiği için görevde bulunmadığı dönemlerde de göçmenlik meselesi ile ilgilenen bir birimin var olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Muhâcirîn Komisyonu 1864 tarihine kadar yoğun bir faaliyet göstererek görevini sürdürmüştü. Bu tarihte Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin de iskânları büyük ölçüde tamamlanmış, böylece komisyonun işlerinde azalma meydana gelmişti. 1866'da vilayet ve sancaklardaki sevk ve iskân memurlukları lağvedilmeye başlanmıştı. Ancak bu dönemde kalabalık göçmen guruplarının gelmesi halinde Muhâcirîn Komisyonu tarafından onları yerleştirmek üzere özel iskân memurları tayin edilmekte ve yanlarına kâtip, tercüman ve zaptiyeler verilmekteydi³. Fakat göçmen gelişinin iyice azalması üzerine komisyona olan ihtiyacın ortadan kalktığı düşünüldüğünden, 01 Safer 1292/09 Mart 1875 tarihinde Muhâcirîn Komisyonu lağvedilmiş ve komisyonun görev ve yetkileri Zaptiye Nezareti'ne devredilmişti⁴. Bu durum 1 Mayıs 1877 tarihine kadar devam ettikten sonra göçmen hareketliliği iyice azaldığından, göçmen işleri eskiden olduğu gibi bir kez daha şehremanetine devredilmiştir⁵. 19 Ancak Nisan 1877 tarihinde Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi ile başlayan 93 Harbi'nden kısa bir süre sonra Muhâcirîn Komisyonu'nun yeniden teşkiline ihtiyaç hâsıl olmuş ve 3 Şaban 1294/12 Ağustos 1877 tarihinde bir irade ile komisyon yeniden oluşturulmuştur⁶.

Muhacirin Komisyonlarının Görevleri

İlk olarak Kırım Savaşından sonra 1860 yılında kurulan Muhacirin Komisyonunun çeşitli görevleri olup faaliyette bulunduğu süre zarfında önemli işlevler yerine getirmiştir. Komisyon, gelen göçmenleri misafir etmek, iskân yerlerini (boş, kullanılmayan veya devlete ait arazileri) tespit etmek, onları bu yerlere nakletmek ve gerekirse kendilerine ev-bark, hayvan ve tohum vermek, misafir olarak buldukları veya yerleştirildikleri halde henüz ürün alamayan göçmenlere yevmiye bağlayıp diğer yardımları yapmak, kışlık yakacak vermek, halkın yapacağı yardımları ve hazineden onlar için verilecek paraları kendileri için sarf etmek şeklinde görevler üstlenmişti⁷. Bunun yanında komisyonun, göçmenlerin yerleştikleri yerin sosyal yapısına uyum sağlamalarını temin etmek gibi önemli bir görevi daha vardı⁸. Komisyonun görevleri belirlenirken,

³ Habiçoğlu, *Anadolu'ya Göçler*, s. 109.

⁴ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), *İ. DH (İrade Dahiliye)*, 698-48824, 01 S 1292/09 Mart 1875.

⁵ Habiçoğlu, *Anadolu'ya Göçler*, s. 109.

⁶ BOA, *İ. DH-754/61522*, 03 Ş 1294/12 Ağustos 1877.

⁷ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 265, Habiçoğlu, *Anadolu'ya Göçler*, s. 107, 108.

⁸ Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1242.

göçmenleri iskân ve onlara çeşitli yardımlar yapmak dışında, geldikleri yeni ortama uyumlarının sağlanması gibi bir ayrıntının dâhi düşünülmesi oldukça ilgi çekicidir. Çünkü bunun göçmenlikte, diğer sorunlara göre giderilmesi daha zor bir mesele olduğu bilinmektedir.

93 Harbi'nin başlamasından kısa bir süre sonra yeniden kurulan Muhâcirîn Komisyonunun teşkiline karar verilen iradede, "istilazâde olan mahallerden Der-sâadet'e ve Memâlik-i Mahrûsa'nın sair cihetlerine hicret itmekde olan ahalinin ve bu def'a virilen karar iktizasınca Suhum'da ve civar mahallerden Trabzon ve civar iskelelere nakil edilecek nüfus-ı Çerakizenin iskânlarına aid tedâbir ve muamelenin merkezi idaresi olmak üzere Sadık Paşa hazretlerinin riyâset-i tahtında münasib ve *muktedir* zevattan mürekkebe bir komisyon teşkili müteallik buyrulan irâde-i seniyye-i mülûk-âne mantûk olmakla ol bada emr ü fermân hazret-i veliyy-ül-emrindir. Fi 3 Ş 1294"⁹ şeklinde komisyonun nasıl görev yapacağı hususu ayrıntılı olarak tarif edilmiştir. İradede geçen ifadelere dikkat edildiğinde, göçmenlikten ve göçmenlerden kaynaklanan sorunların ortadan kaldırılmasında komisyonun görevlendirildiği ve bu görevini, bünyesinde yer alacak olan *muktedir* adamlar eliyle kullanma yetkisi ile donatılarak bir salahiyyete sahip kılındığı görülecektir.

Kırım Savaşı'na göre çok daha fazla göçmenin Osmanlı memleketine geldiği 93 Harbi sürecinde Muhâcirîn Komisyonu'nun görevleri haliyle çok daha ağır olmuştur. Komisyonun, *İdâre-i Umûr-ı Hesâbiye ve İdâre-i Umûr-ı İskâniye* adıyla iki ayrı şubesi vardı. Bu iki şubeden başka görevi ayrı olan fakat giderleri *İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu* tarafından karşılanan *Muhâcirîn-i Umûr-ı Sıhhiye* şubesi de ihdas edilmişti. Yine Haziran 1878'de her vilayette birer göçmen müdürlüğü de kurulmuştu¹⁰.

Muhâcirîn Nizamnâmeleri:

İlk Muhâcirîn Komisyonu'nun kurulmasını müteakip ayrıca bir de *İskân-ı Muhâcirîn Talimatnâmesi* hazırlanarak yürürlüğe sokulmuştur. Talimatnâme beş fasıl ve 34 maddeden meydana gelmişti. Birinci fasıl, vilayetlere tayin olunacak memurlar ve vilayet merkezlerinde teşkil edilecek komisyonlara dairdi. İkinci fasıl göçmenler için kışlık yiyeceklerin teminine ve dağıtılmasına, üçüncü fasıl göçmenlerin sevkîyatına, dördüncü fasıl göçmenlere verilmesi lazım gelen erzaka

⁹ BOA, İ. DH-754/61522, 03 Ş 1294/12 Ağustos 1877. 1866 tarihinden beri *Muhâcirîn İdaresi* adı altında faaliyetlerine devam eden komisyon, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra bağımsız bir kuruluş haline getirilmiştir. Bkz. Nebahat Oran Arslan, "Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Gelen Muhâcir Ve Mültecilerin Durumu (1921-1945)", *TAED-(Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi)*, Yıl 14, Sayı 35, Erzurum 2007, s. 345.

¹⁰ Öztürk, "Rumeli'den İzmir'e Yapılan Göçler", *TTD-30/178*, s. 55, 56.

ve beşinci fasıl da göçmenlere arazi ve levazımât verilmesine dair hükümleri içermekteydi¹¹. 1877 tarihinde Muhacirin Komisyonu yeniden kurulunca komisyonun görev ve işleyişini belirleyen bir nizamnâme de hazırlanmıştı. Komisyonun teşkil biçimi ve görevlerini ayrıntılı bir şekilde tespit eden *Muhâcirîn Komisyon-u Âlisinin Suret-i Teşkiline ve Vezâif ve Selâhiyetine Dair Nizamnâme* 17 maddeden meydana gelmişti¹².

Nizamnâmenin birinci maddesine göre, padişaha karşı sorumlu olan komisyon, Erkan-ı Harbiye'den dört, Dâhiliye Nezareti'nden iki, Maliye, Ticaret ve Nâfia nezaretleri ile Orman İdaresi'nden birer üye olmak üzere toplam on üyeden meydana gelmişti. İkinci maddeye göre, komisyonun istihdam edeceği memurlar iki kısımdı. Bunlardan biri, *muhâcirînin esbâb-ı hicretleri (göçmenlerin göç sebepleri)* meseleleri ile ilgilenecek, diğeri de göç eden nüfusu iskâna memur olacaktı. Üçüncü madde, komisyonda görev yapacak memurların çalışma şartlarını belirlemiştir. Buna göre, bir önceki maddede söz konusu edilen memurlar bu görevleri sırasında asli görevlerine hâle getirmeyecekler, bu memurlardan taşraya gönderilecek olanların harcırahlarını komisyon karşılayacaktır. Komisyonun tanzim edeceği layihalar ve mazbataların Meclis-i Vükelâ'ya havale edilip onaylandıktan sonra uygulanacağına dair bir hüküm, nizamnâmenin dördüncü maddesinde yer almıştır. Beşinci maddede, komisyonun haftada üç gün toplanacağı karara bağlanmış iken, altıncı madde hükmü, hükümet tarafından yapılan para yardımının yanı sıra, göçmenlerin iskânlarının sağlanması için lazım olan sermayenin temini için gerekli tedbirlerin alınmasını da komisyona yüklemiştir. Devlet tarafından göçmenlerin iskânı için gönderilen para ile birlikte çeşitli şahıslar tarafından yapılan para yardımlarının da mükemmel bir surette defterlere kaydedilmesi ve üyelerden birinin muhasebe işlerini yürütmesi yedinci madde ile düzenlenmiştir. Sekizinci maddeye göre, komisyonun gelir ve giderleri ile nerelerden ne kadar göçmen geldiği, bunların hangi mahallere iskân edildiğine dair bilgilerin yer aldığı cetveller her altı ayda bir matbuat vasıtasıyla ilan edilecekti. Osmanlı memleketine göç etmek isteyen Müslüman nüfusun muhâceret işleri ile ilgili alınacak tedbirlerin komisyon tarafından Bâb-ı Âli'ye bildirilmesi mecburi idi. Bu durum dokuzuncu maddede yer almıştı. Onuncu madde ile Muhâcirîn Komisyonu Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin *vatan-ı aslîlerinde* bıraktıkları emlak, emval ve eşyalarının korunması ve nakli hususunda tedbir almakla da mükellef tutulmuştu. On birinci maddeye göre, göç eden nüfusun gelecekleri yerlerden iskân mahallerine kadar yararlanacakları vapur, araba gibi nakil vasıtalarının temini ve masraflarının vilayetler tarafından karşılanması için komisyon karar alarak, yazılacak layihayı

¹¹ Demirtaş, "Nüfus Hareketleri", s. 89.

¹²BOA, Y (Yıldız Tasnifi), PRK (Perakende), A (Sadaret)-3/27, 30 Z 1898/22 Kasım 1881.

Bâb-ı Âli'ye gönderecekti. On ikinci maddeye göre, göçmenler için tahsis edilecek esvâk (alışveriş yerleri, çarşılar, pazarlar) muntazam ve münasip olacak, hanelerin hayvan muhafazasına ait yerleri elverişli olmak üzere icab eden resim ve planları *Komisyon-u Âliyece* tanzim edilecek ve göç eden nüfusun ziraat ve felahatına tahsis olan gelirler ve hayvanların tedariki çareleri dahi temin edilecektir. Göçmenlerden *bâ-kudret* olan her ailenin asıl memleketlerinden iskân edilecekleri yerlere varıncaya kadar ve iskânlarından sonra ziraatten yararlanmaları hususuna kadar bir buçuk, nihayet iki sene zarfında iaşesinin komisyona ait olacağı ve içlerinde sanayi erbabı olanlara iskân memurları tarafından verilecek talimata göre geçimlerini teminleri konusunda komisyonun gerekli tedbirleri alacağı on üçüncü maddede ifade edilmiştir. Nizamnâmenin on dördüncü maddesine göre, Osmanlı ülkesine göç edecek nüfusun Anadolu kıtasına iskânı lazım geleceğinden bunların peyderpey sevk olunmaları ve kendileri için tahsis edilecek arazi ve mera alanları ve misafir edilecekleri yerlerin cetvellere işlenmesi gerekmektedir. Göç edecek nüfusun gerek İstanbul'da gerekse Anadolu sahillerinde çıkacakları iskelelerde yığılıp kalmalarına ve sefaletle düşmelerine meydan verilmemesi için iskân yerleri o yakınlarda bulunanlar ile yerleşecekleri evleri tamamlanıncaya kadar beklemek mecburiyetinde kalanların şu anda buldukları yerlerde iskânlarının temin edilmesi için komisyon tarafından gerekli tedbirlerin alınması, göçmenlerin evleri bittikten sonra da gruplar halinde oraya sevk edilmeleri de on beşinci madde de karar altına alınmıştır. On altıncı maddeye göre, vilayetlerdeki memurlar göçmenlerin iskânı konusunda mükellefler, bunun yanında vali, mutasarrıf ve kaymakamların da uygulamanın yapılması hususunda mükellefiyetleri vardı. Nizamnâmenin son maddesinde göçmenlerin iskânları hususunda valiliklere ve mutasarrıflıklara, uygulama hakkında vilayetlerde bulunan komisyonların birinci azası bilgi verecekti

Nizamnâme oldukça ayrıntılı bir şekilde tanzim edilmişti. Bunun bir sonucu olarak, yüz binlerle ifade edilen göçmenin Osmanlı ülkesine gelişi ve onların sevk ve iskânları konularında küçümsenemeyecek bir başarı elde edilmişti. Devletin içinde bulunduğu olumsuz şartlara rağmen, süreç başından sonuna kadar incelendiğinde bu durum kolaylıkla görülecektir.

Osmanlı Ülkesine Gelen Göçmenler

a-Kırım Savaşından sonraki göçler

Paris Antlaşması ile sona eren Kırım Savaşı'nda yenen ve yenilen tarafların insan kaybı oldukça büyük olmuştu. Bu can kaybı yanında pek çok

servet de yok olup gitmişti¹³. Savaşın başka bir sonucu da Rusya'nın işgali altına giren bölgelerde meydana gelen nüfus hareketleriydi. Bunun neticesinde bu bölgeden Anadolu'ya kitle halinde göçler meydana gelmişti¹⁴.

Kırım Savaşı sürecinde Osmanlı memleketine göç etmek mecburiyetinde kalan insan miktarı yüz binlerle ifade edilecek sayıya ulaşmıştı. Bazı kaynaklarda bu rakamın 200.000 kişi civarında olduğu yer almakta iken¹⁵, başka kaynaklarda da, söz konusu dönemde 470.000 kişinin Osmanlı memleketine göç ettiği bilgisi mevcuttur¹⁶. Osmanlı gazetelerinde göçlerle ilgili haberlerde, Osmanlı memleketine gelen göçmen sayısı hakkında çeşitli bilgiler verilmekteydi. Bu haberlerden birinde, 13 Ekim 1861 tarihine kadar gelenlerin 147.000 kişi olduğu belirtilirken, başka bir gazete haberinde, 14 Şubat 1862'ye kadar Kırım, Dağıstan ve Çerkez göçmenlerinin 255.414 kişi (52.812 hane) olduğu dile getirilmişti¹⁷. 1854 ile 1860 tarihleri arasında orta ve güney Anadolu'ya Nogay ve Kuban'dan 176.700 Tatar nüfusun iskân edildiğini, ertesi on yıl içinde yaklaşık olarak ülkeye giren bir milyon mültecinin üçte birinin Rumeli'ye, diğerlerinin de Anadolu ve Suriye'ye yerleştirildiğini söyleyen Stanford J. Shaw, 1854 ile 1878 tarihleri arasında yalnızca Kırım'dan 1.4 milyon Tatar nüfusun Osmanlı ülkesine girdiğini belirtmektedir¹⁸.

1861 senesinin bahar mevsimi göçmen yoğunluğunun fazla olduğu bir dönemdi. Sayının fazlalığına rağmen yapılan ciddi çalışmalarla göçmenlerin büyük bir bölümünün yerleştirilmesi mümkün olmuştu. Buna göre, kış dolayısıyla iskân bölgelerine sevk olunamayarak Canik, Sivas, Bozok taraflarında misafir olarak yerleştirilenler dışında kalan diğer göçmenlerin sayıları ile iskân edildikleri yerler şöyle idi¹⁹.

¹³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-V*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995⁷, s. 225.

¹⁴ Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, s. 25.

¹⁵ Hakan Kırımlı, "Kırım", *DİA (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)-25*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, s. 458.

¹⁶ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Kafkasya", *DİA-24*, İstanbul 2001, s. 159.

¹⁷ Habiçoğlu, *Anadolu'ya Göçler*, s. 71. Rakamların doğrusu, 52,757 hane ve 255,411 kişi olmalıdır. Bkz. Tablo I. Kırım'dan gelen nüfus ile ilgili olarak ayrıca bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 265, 266, Saydam, *Kırım Ve Kafkasya Göçleri*, s. 86.

¹⁸ Stanford J. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye-II*, Çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, İstanbul 1983, s. 152, 153. Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı ülkesine gelen göçmen sayısı için ayrıca bkz. Muammer Demirel, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", *TAED (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi)* -28, M. Fahrettin Kırzioğlu Özel Sayısı, s. 315.

¹⁹ Saydam, *Kırım Ve Kafkasya Göçleri*, s. 131.

Tablo I. Kırım, Dağıstan Ve Çerkez Göçmenleri

İskân Bölgesi	Hane	Nüfus
Tuna Sahilleri	34,344	142,852
Rumeli Bölgesi		
Edirne Eyaleti	2,445	10,289
Selanik E.	768	4,421
Anadolu Bölgesi		
Hüdavendigâr Eyaleti	2,882	15,173
Aydın E.	1,079	4,837
Ankara E.	1,282	9,342
Kastamonu E.	798	4,375
Konya E.	3,520	17,173
Sivas E.	2,411	20,731
Erzurum E.	1,062	3,975
Trabzon E.	7	58
Adana E.	1,769	19,918
Cezire-i Bahr-ı Sefid	148 (?)	741
Şam Eyaleti	10	33
Halep E.	232	1,493
Toplam	52,757	255,411

1861 tarihi itibarıyla Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin yarısından fazlası Tuna sahillerine yerleştirilmişken, Sivas, Adana, Konya ve Hüdavendigâr eyaletleri de göçmenlerin yoğun bir şekilde iskân edildikleri yerler olmuştur. Trabzon'a ise sadece yedi hane iskân edilmişti. Bunun en önemli sebebi Trabzon'un bir iskân mekânı olmaktan çok bir intikal bölgesi olmasıydı. Dikkati çeken başka bir konu da kalabalık ailelerin daha çok Adana ve Sivas'a yerleştirildikleridir.

1860-1862 tarihleri arasında göç hareketi yoğunlaşmıştı. Resmi kayıtlara göre iki sene zarfında 141.667 kişi göç etmek mecburiyetinde kalmış, göçmenlere Nogayların da katılması ile bu sayı 231.177 kişiyi bulmuştu²⁰. Öte yandan Sadrazam Ali Paşa'nın Ağustos 1864'te padişaha sunduğu raporda göç eden nüfusla ilgili çeşitli bilgiler de mevcuttur. Buna göre, 1855'ten beri Osmanlı ülkesine 595.000 kişi göç etmişti. Bunlardan 312.000'i 1864'ten önceki yıllarda (1855-1863), 283.000'i ise 1864 başından Ağustos ayına kadar gelenlerdi. Yaz

²⁰ Mirza Bala, "Kırım", *İA (İslam Ansiklopedisi)*, Cilt VI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997, s. 757.

sonuna kadar bu rakam 295.068'e yükselmişti. Bu rakamın 250.000 kadarı Batı Kafkasya'dan gelenlerdi. Ali Paşa'nın raporundaki 595.000 göçmenin 250.000 kadarı Kırım'dan gelenlerdi. Böylece Ali Paşa'nın, raporunu padişaha sunduğu Ağustos ayından sonraki aylarda gelenler de dâhil edildiğinde Kafkasya'dan, 1864 sonbaharına kadar Osmanlı ülkesine ulaşan ve iskân edilebilen göçmen sayısı 350.000 kişiyi aşmış olmaktaydı²¹. Fakat birçok aile ve kabileler kaydolunmadan göç ettikleri için gerçek sayıları daha fazla olan göçmenlerin tamamı tespit edilememekteydi²². Resmi kayıtlara geçmeyen göçmenler de ilave edildiğinde bu sayının 400-500 bin kişi olabileceği düşünülmektedir²³. 1864 tarihli Kbaada Savaşı, Kırım Savaşı sonrası dönemde, göçmenler için büyük bir facianın dönüm noktalarından birisiydi. Kafkasya'da Çar Naibi olarak görev yapan Grandük Mişel'in, bir ay zarfında Kafkasya terk edilmediği takdirde bütün sakinlerinin harp esiri olarak Rusya'nın muhtelif yerlerine sürüleceğine dair emri üzerine Kafkasyalılar büyük kabileler halinde Osmanlı topraklarına göç etmeye başlamışlardı²⁴. Bu süreçte Ruslar halkı göçe zorlamak için onlara kendi köylerinde hayat sürdürmeyi imkânsız kılacak bir saldırı ve zulüm dizisine başvurdular. Köyler önce talan ediliyordu, arkasından yakılıp yıkılıyordu. Sürü hayvanları ve hayatın devamı için gerekli her şey, halkın elinden alınıyordu. Rusların benimsediği yöntem, daha sonra Kafkasya'da ve Balkanlarda tekrar tekrar uygulanacak olan göçe zorlamanın klasik yöntemi idi: evleri, tarlaları yakıp yıkmak; kaçıktan ya da aç kalıp ölmekten başka seçenek bırakmamak²⁵.

Rusların Çerkezlere karşı uyguladıkları yöntemlere dair İngiliz Konsolos Dickson'un Russel'e yazdığı rapor oldukça önem taşımaktadır. Söz konusu raporda bu yöntemlerin ayrıntılarına yer verilmiştir: "Bir Rus birliğinin Subaşı Çayı kıyısında (Çerkezlerden bir aşiret olan) Abadzekh'lerin köylerinden Tuba'yı ele geçirmesi üzerine, köy yerlileri kendilerine teslim olup tutsak edildikten sonra Rus askerleri tümünü öldürdiler. Kurbanlar arasında gebeliği ilerlemiş iki kadın

²¹ Habiçoğlu, *Anadolu'ya Göçler*, s. 71, 72, Bazı kaynaklarda Kırım Savaşı sonrasında bir buçuk milyon Çerkez'in Osmanlı ülkesine göç ettirmek üzere topraklarından çıkarıldıkları bilgisi yer almaktadır. Bkz. Bala, "Çerkesler", *İA-III*, s. 384. Bu konuda ayrıca bkz. Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon 2006, s. 40.

²² Bala, "Kırım", *İA-VI*, s. 757.

²³ Habiçoğlu, *Anadolu'ya Göçler*, s. 72. Kafkasya'dan göç yoluyla Osmanlı memleketine gelen göçmen sayıları ile ilgili olarak ayrıca bkz. Zafer Süren, "Kafkasya'dan Göçlerde Sosyal Yapı", *TTD-34/199*, İstanbul Temmuz 2000, s. 24.

²⁴ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 526. Bu konuda ayrıca bkz. Süren, "Kafkasya'dan Göçlerde Sosyal Yapı", *TTD-34/199*, s. 24, Saydam, *Kırım Ve Kafkasya Göçleri*, s. 75, 76.

²⁵ Justin McCarthy, *Ölüm Ve Sürgün (Death and Exile), Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi-1821-1922*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınları, İstanbul 1998⁶, s. 35.

ve beş çocuk da bulunmakta idi”²⁶. Savaş suçu olarak kabul edilebilecek bu türden davranışların hemen her savaşta yaşandığı ve faillerinin çoğu zaman tespit edilerek cezalandırılmadıkları, ya da ortaya çıkarılsalar bile bu faillerin gereken cezalara çarptırılmadıkları günümüz savaşlarında da sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.

Savaş süresince Kırım’dan gerçekleşen göçler, savaş sonrasında da devam etmişti. Savaştan sonra Osmanlı ve müttefik kuvvetlerin Kırım’ı boşaltmaya başlamaları üzerine, Rusya’nın baskılarından korkan halk kara ve deniz yolunu takip ederek Rumeli’ye göç etmişlerdi. Gelen nüfusun bir kısmı Silistre bölgesine yerleştirilmişti²⁷. Ancak bölgede savaşın sona ermesini takip eden birkaç yıl boyunca Ruslara karşı Şeyh Şamil önderliğinde yürütülen mücadelenin 1859 tarihinde sona ermesi²⁸, göç olaylarında bir artışın meydana gelmesine yol açmıştır. Çünkü bu tarihten itibaren Rusya, Kırım ve Kafkasya’da yaşayan Müslüman halk üzerindeki baskısını daha da artırmıştır²⁹. Bunun üzerine bazı kabileler teslim olmuş, bazıları da Çar’a bağlılıklarını bildirmişlerdi³⁰. Bununla birlikte Çarlık Rusyası bir adım daha atarak, Kafkasları emin bir bölge haline getirmek için aşiretleri Kuban Ovası’na yerleştirmek ve Hristiyanlaştırmak teşebbüsüne girişmiştir. Direnen aşiretlerin bir kısmı silah zoruyla etkisiz hale getirilmiş, diğerleri de ülke dışına, yani Osmanlı topraklarına sığınmaya zorlanmıştır³¹. Nitekim Rusların iskânlaştırma uygulamalarına direnen kabile mensuplarından yaklaşık 50.000 kişilik grup Osmanlı ülkesine göç etmek istemişti. Hatta bunların 5.000 kadarı Babîâli’nin kararını beklemeden Trabzon’a gelmişti. Göç etmeye karar verenler, taşınabilir veya taşınmaz mal varlıklarını

²⁶ McCarthy, *Ölüm Ve Sürgün*, s. 35.

²⁷ Demirel, “Kırım Savaşı’ndan Sonra Eskişehir’e yerleştirilen Göçmenler”, *TAED*-28, s. 314.

²⁸ Şeyh Şamil’in Ruslara karşı mücadelesinin ayrıntıları için bkz. John F. Baddeley, *Rusya’nın Kafkasya’yu İstilas Ve Şeyh Şamil*, II. Baskı, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, No. 25, İstanbul, N. Luxembourg, *Rusların Kafkasya’yu İşgalinde İngiliz Politikası Ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, No 54, İstanbul.

²⁹ İpek, *Göçler*, s. 39, Stefaniya Skoçen, “XIX. Yüzyılda Polonya-Kafkasya İlişkileri”, *TTD*-29/174, İstanbul 1998, s. 58. Şeyh Şamil’in teslim olduğu sene yaklaşık 16,000 Nogay, Kafkasya’dan Kırım’a gelerek Kerç ve Kefe (Feodasia) üzerinden Osmanlı memleketine geçmek istemişlerdi. Fakat mevsimin elverişsizliği yüzünden yollarına devam edemeyerek bir süre Kırım yarımadasının kuzeyindeki Berdiansk ve Melitpol bölgelerinde kışlamak mecburiyetinde kalmışlardı. Bkz. Saydam, *Kırım Ve Kafkasya Göçleri*, s. 85, Yıldız, *Kafkasya*, s. 52.

³⁰ Alev Erkilet Başer, *Ele Geçirilemeyen Toprak: Kuzey Kafkasya*, Fecr Yayınları, Ankara 2002, s. 40.

³¹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 15. Rusya Devleti’nin, Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikaları hakkında bkz. Yunus Zeyrek, “Acara Ve Acaralılar”, *TTD*-34/199, İstanbul 2000, s. 19, McCarthy, *Ölüm Ve Sürgün*, s. 34-38, Demirel, “Bursa’da Göçmen İskânı”, s. 33.

hiçbir tazminat almadan Ruslara terk ederek topraklarından ayrılmışlardı³². Ancak göçler bununla sınırlı kalmamış, Rusya'nın 1865 tarihinde Kafkasya'ya tamamen hâkim olmasıyla göç olaylarındaki artış daha da hızlanmıştır³³. Kırım Savaşı sonrası dönemde yoğun bir şekilde devam eden göçler büyük sayılara ulaşmıştı. Nitekim, 1860-1865 tarihleri arasında 750,000'i Çerkez, 100,000'i Abhaz ve 60,000'i Çeçen olmak üzere yaklaşık 910,000 kişinin Osmanlı memleketine göç etmek zorunda kaldığı tahmin edilmektedir³⁴.

b-93 Harbinden sonraki göçler

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı tarihi boyunca iki devlet arasında meydana gelen en önemli savaştır. Dokuz ay yedi gün süren ve 31 Ocak 1878 tarihindeki Edirne Mütarekesi ile sona eren bu savaşta, Osmanlı Devleti çarpıştığı her iki cephede de ağır yenilgiler almış, büyük toprak kayıplarına uğramış, hatta başkent İstanbul dâhi Rusların tehdidi altına girmiştir. 93 Harbi sonucunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları zarar ve toprak kaybı bakımından Karlofça'dan beri Osmanlı Devleti'nin imzaladığı en kötü antlaşmalar olmuştur³⁵. Savaşta Rusya'nın Osmanlı Devletine ait bazı toprakları işgal etmesi sınırların yeniden çizilmesine, dolayısıyla savaş sonrasında idari yapının da değişmesine yol açmıştı³⁶. Ancak bu savaşın en önemli sonuçlarından biri hiç şüphe yok ki, nüfus üzerinde meydana getirdiği etkilerdir. Savaş sürerken meydana gelen insan ölümlerinin yanı sıra³⁷, yine gerek savaş sırasındaki gerekse sonrasındaki sürgünler ve kitlesel göç olayları büyük boyutlara ulaşmıştır. Bu gelişmeden en çok etkilenen Kafkasya bölgesindeki Çerkez, Çeçen, Abaza, Dağıstanlı ve Acara bölgesinde yaşayan Müslüman Gürcüler (Acaralar)'den on binlerce insan Rusya Devleti tarafından soğuk bölgelere sürülmüşken, Osmanlı

³² 1877-1878 Osmanlı Rus Harbinden sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile toprakları Rus işgali altında kalan Lazlar Anadolu taraflarına göç ettikleri esnada geride bıraktıkları mülklerini satacak kimse bulamadıklarından, Ruslar istifade etmesin diye evlerini yıkmışlar, kendi meyve ağaçlarını kesip devirmişlerdi. Bkz. McCarthy, *Ölüm Ve Sürgün*, s. 123.

³³ İpek, *Göçler*, s. 39, 40.

³⁴ Başer, *Kuzey Kafkasya*, s. 40.

³⁵ Yılmaz Öztuna, *Resimlerle 93 Harbi 1877-1878 Türk-Rus Savaşı*, Hayat Yayınları, İstanbul 1969, s. 35.

³⁶ Muammer Demirel, "Doğu Anadolu'da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı'ndan Sonra), *TAED (Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi)* Yıl 15, Sayı 37, Erzurum 2008, s. 249, 250.

³⁷ Savaşta hayatını kaybeden askerler dışında sivillerden de çok sayıda kişi çeşitli sebeplerle ölmüştür. Şıpka'da savaş sürerken Ruslar yüz elli kadar çocuğu idam etmişlerdi. Yine savaş sırasında çeşitli salgın hastalıklar da meydana gelmişti. İngiliz ataşemiliteri mülazım Julien Lebaro da bu salgın sırasında tifodan hayatını kaybetmiş ve yapılan askeri bir törenle kiliseye defnedilmişti. Bkz. *BOA, Y. PRK. HR (Hariciye)-1/77*, 17 N 1294/25 Eylül 1877.

memleketine de yüz binlerce kişi göç etmek mecburiyetinde kalmıştır³⁸. 93 Harbi sırasında ve savaş sonrasında Osmanlı memleketine gelen göçmen sayısı çeşitli kaynaklarda milyonu dâhi aşan rakamlarla ifade edilmektedir.

Osmanlı ülkesi XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca yoğun bir göçmen veya mülteci akımına uğramıştır. Kırım Savaşı ile hızlanan bu trafik, 93 Harbiyle doruğa çıkmıştı. Göçlerle ülkeye gelen göçmenler iskân edildiklerinde aynı zamanda defterlere de kaydedilirlerdi. 93 Harbi'nin bitiminden birkaç ay sonra Osmanlı memleketine gelen ve iskân edilen nüfusun yer aldığı bir cetvelde, toplam 694.067 kişinin çeşitli yerlere iskân edildikleri bilgisi yer almaktadır. Buna göre Osmanlı ülkesinde iskân edilen nüfus ve iskân yerleri şöyle idi³⁹.

Osmanlı Ülkesinde Bulunan Göçmenler.

Tablo-II. Osmanlı Memleketine İskân Edilen Göçmenler

İstanbul	110,000
Selnaik Vilayeti	130,000
Kosova V	95,000
Gümülcine ve Manastır	40,000
Tekfurdağı / Tekirdağı	10,000
Yanya Vilayeti	10,000
Aydın V	44,181
Hüdavendigâr / Bursa V	68,513
Adana V	16,351
Suriye V.	34,436
Haleb V	15,586
Kastamonu V	25,000
Samsun ve Trabzon V	15,000
Amasya ve Sivas V	15,000
Ankara V	15,000

³⁸ Hakkı Yazıcı, Muammer Demirel, “93 Harbi (1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı)’inden Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler, *TAED*, Prof Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Yıl 12, Sayı 29, Erzurum 2006, s. 269, 270, Demirel, “Bursa’da Göçmen İskanı”, s. 35, Süleyman Erkan, Kırım Ve Kafkasya Göçleri (1878-1908), Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya Ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama Ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon, 1996, s. 41

³⁹ Cetvelin başında “*Der-saâdet’te ve taşralarda bulunan zükür ve inas sagir ve kebir bil-cümle göçmenin mikdarı*” şeklinde bir ifade yer almaktadır. *BOA, Y. PRK. KOM (Komisyonlar)- 1/52 (2-124 olarak değişti), 02 Z 1295/27 Kasım 1878*. Hükümet göçmenlerin durumunu yakından takip etmekteydi. İskân bölgelerine sevk edilen göçmenlerin iskân edilip edilmedikleri, iskân edilenlerin ve beklemekte olanların sayılarının yer aldığı defterlerin bir nüshasının merkeze gönderilmesini de istemekteydi. Bkz. *BOA, Y. A. HUS (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı)- 242/6, 03 CA 1308/15 Aralık 1890*.

Konya V.	15,000
Diyabekir V	5,000
...Vilayeti	5,000
... ..	20,000
... kazaları	5,000
Toplam	694,067

Tabloda görüldüğü üzere, 02 Zilhicce 1295/27 Kasım 1878 tarihi itibariyle göçmenlerin en yoğun olarak iskân edildiği yer Selanik Vilayeti olmuştur. İstanbul Vilayeti göçmenler için önemli merkezlerden birisiydi. Kosova ve Hüdavendigâr vilayetleri de iskân bölgeleri arasında önemli bir yere sahiptiler. Bunun yanında göçmen nüfusun en az iskân edildiği yer ise Diyarbakır Vilayeti olmuştur. Buna göre toplam 694,067 kişilik göçmen nüfusun yaklaşık % 19'lük kısmı Selanik Vilayetine yerleştirilmiş iken, yaklaşık % 15'lik bölümü de İstanbul'da iskân edilmişlerdir. Diyarbakır Vilayeti'nde iskân edilen göçmenlerin oranı yaklaşık olarak % 7 olmuştur. Tabloda yer alan nüfus rakamlarına dikkat edildiğinde, göçmen nüfusun ağırlıklı bir biçimde Osmanlı Devletinin batı vilayetlerine yerleştirildikleri görülecektir. Güneyde ise Suriye göçmen yerleşmesi bakımından önemli bir yer olarak dikkati çekmektedir. Kalıcı iskân bölgesi olmayan İstanbul'a yerleştirilen nüfusun, kendilerine uygun yerler bulunmasından sonra yeni yerlerine gönderildikleri bilinmektedir.

Savaşın sona ermesinden birkaç ay sonra ülkenin çeşitli yerlerine yerleştirilen nüfusun yaklaşık olarak yedi yüz bine yaklaşmış olması göçmen sorununun boyutunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Kaldı ki, kayıtlara geçmeyen başka göçmenler olduğu gibi, Osmanlı ülkesine göçmen akını sonraki dönemlerde de devam etmişti. Nitekim yaklaşık on ay sonra Osmanlı memleketinin çeşitli yerlerine yaklaşık olarak 388.000 kişi daha göç etmiş ve bunların yaklaşık 275.000'i Anadolu taraflarına sevk edilmişti. Buna göre Rumeli'den İstanbul'a gelerek Anadolu ve Arabistan taraflarına sevk edilen, memleketlerine geri gönderilen ve iskân edilmeyi bekleyen nüfusun miktarı şu şekildeydi⁴⁰.

⁴⁰ BOA, Y. A. HUS-162/43, 08 L 1296/25 Eylül 1879.

Tablo-III. Göçmenlerin Sevk Edildikleri Yerler

Sevk Edildiği Yer	Nüfus
Konya Vilâyetİ	13,040
Suriye V	26,713
Ankara V	25,563
Hüdevendigar V	54,898
Halep V	15,709
Kastamonu	34,875
İzmir Mutasarrıflığı	9,081
Aydın V	45,981
Canik Mutasarrıflığı	1,363
Adana V	17,549
Sivas V	9,745
Biğa Sancağı	7,000
Selanik V.	13,358
Sevk Edilen Yekûn	274,875
Memleketlerine Gönderilen	61,913
Toplam	336,788
Baki mevcut olan	51,016

Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin bir kısmının kendilerini misafir olarak gördükleri ve bir süre sonra geri dönmeyi düşündükleri bilinmektedir. Dolayısıyla göç ederek İstanbul'a gelen 61.913 kişilik göçmen grubu söz konusu tarihte memleketlerine gönderilmiş iken, 51.016 kişi iskân edilmek üzere iskân mahalline sevk edilmeyi beklemekteydi. Muhtemelen kendi memleketlerinde hayat şartları normale dönmüş olanlar *vatan-ı aslilerine* avdet ederken, diğerleri bir süre daha beklemeği veya kendi toprağına bir daha dönmeyi tercih etmiştir.

Tablonun tetkikinden çıkan sonuca göre, Osmanlı memleketine gelen 387,806 kişilik göçmen grubunun yaklaşık % 71'i (274,875 kişi) iskân edilmek üzere kendileri için tahsis edilmiş yerlere gönderilmiş iken, yaklaşık % 16'sı (61,913 kişi) memleketlerine geri gönderilmişlerdi. Söz konusu nüfusun yaklaşık % 13'ü de (51,016 kişi) iskân bölgelerine gönderilmek üzere beklemeye alınmıştı. Devletin içinde bulunduğu şartlar göz önünde bulundurulduğunda gelen göçmen nüfusun büyük çoğunluğunun yerleştirilmek üzere iskân bölgelerine gönderilmiş olması gerek komisyonun gerekse diğer yetkililerin başarılı bir görev ifa ettiklerini göstermektedir. Göçmenleri barındırabilecek vilayetler içinde potansiyeli en yüksek olan vilayetlerin sırasıyla, Hüdevendigar, Aydın ve Kastamonu olduğu görülmektedir.

Göçmenlerin iskânı konusunda dikkati çeken başka bir konu da devletin meseleye gösterdiği hassasiyet idi. Nitekim Muhâcirin Komisyonu Riyaseti'ne merkezden gönderilen irade ile İstanbul'a gelen göçmenlerin ne kadarının memleketlerine geri gönderildiği, ne kadarının Anadolu taraflarına sevk edildiği ve ne kadarının da hala misafir olarak bulunup sevk edilmeyi beklediği ile ilgili bilgilerin defterlere kaydedilerek gönderilmesi istenmişti. Muhâcirin Komisyonu'nun cevabî yazısında, taşrada bulunan ahalinin ekserisinin iskân ettirildiği veya *tavattun ve îvâlarına* çalışılmakta ise de bazıları vatanlarına avdet etmek üzere peyderpey Der-saâdet'e gelmekte oldukları için hala misafir olarak bulunanlar ile memleketlerine avdet etme arzusunda olanların şimdiden tayininin kabil olamayacağı bildirilmişti. İstanbul'a gelen göçmenlerin bir kısmının gayrimüslim olması ise dikkate değerdir. Buna göre, İstanbul'da sevk edilmeyi bekleyen 51.016 kişilik göçmen grubundan 30.510 kişisi Rumeli-i şarkî vilayeti ahalisinden iken, 20.516'sı da Romanya, Sırbistan ve Bulgaristan gibi ahaliyi daha çok gayrimüslim olan memleketlerden gelmişlerdi⁴¹.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle Osmanlı memleketine göçmen akını yaklaşık olarak elli yıl boyunca devam etmiştir. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ülkesi hala yoğun bir göçmen trafiğine sahne olmaktadır. 1885 tarihinde çeşitli memleketlerden gelen binlerce kişi iskân edilmek üzere ülkenin değişik yerlerine sevk edilmişlerdi. Muhâcirin Komisyonu'nun hazırladığı bir jurnalde yer alan bilgilere göre, söz konusu tarihte İstanbul'a gelen ve sevk edilen göçmenlerin sayıları, geldikleri yerler, gönderildikleri memleketler, sevkıyatı yapılanlar ile sevk edilmeyi bekleyenlerin durumu şöyle idi⁴²:

Tablo-IV Çeşitli Yerlerden Göçle Gelen Nüfus

Toplam	Hane	Hicret Ettiği Yer
8,972	1,897	Bulgaristan
2,743	623	Doğu Rumeli
813	120	Romanya
553	103	Bosna
170	39	Turhal Yenişehir
102	23	Batum
12	2	Kafkasya
13,365	2,807	Toplam

⁴¹ BOA, Y. A. HUS-162/43

⁴² BOA, Y. A. HUS-201/61, 17 CA 1304/10 Şubat 1887.

Gelen nüfusun tamamının sevk edilmesi hemen mümkün olmadığından bunların bir bölümü geçici bir süre İstanbul'da bekletilmekte, yerleri hazır olduğunda da sevk edilmekteydiler. İstanbul'a geldikten sonra iskân edilmek üzere gönderilen nüfusun hane ve sayıları ile gönderildikleri yerler şöyle idi:

Tablo-V Çeşitli Yerlere Sevk Edilen Nüfus

Toplam	Hane	Sevk Edildikleri Mahal
9,112	1,854	Hüdavendigâr Vilayeti
970	214	Karesi V
91	18	Trabzon V
1,459	290	İzmir V
219	38	Adana V
12	2	Kastamonu V
57	13	Selanik V
24	6	Konya V
111	23	Edirne V
17	4	Suriye V
1,271	341	Zaptiye Nezaretine (Yani İstanbul'a Gelenler)
13,343	2,803	Toplam

Tablonun tetkikinden de anlaşılacağı üzere İstanbul'a gelen nüfusun tamamına yakını kendileri için tespit edilmiş olan yerlere sevk edilmiş iken çok az bir kısmı gönderilmeyi beklemekteydi. 13.365 nüfusun (2.807 hane) 13.343'ü (2.803 hane), iskân bölgelerine sevk edilmiş, yalnızca 22 (dört hane) kişi henüz sevk edilememişti. Yine IV. ve V. tablolardaki nüfus bilgileri beraber değerlendirildiğinde, en kalabalık göçmen nüfusunun Bulgaristan ve Doğu Rumeli vilayetlerinden geldikleri, bunun yanında Hüdavendigâr, İzmir ve Karesi vilayetlerinin de en çok göçmen nüfusun yerleştirildiği yerleşim birimleri oldukları görülmektedir.

93 Harbi sonunda Rusya'nın, Osmanlı idaresi altındaki toprakların geniş bir kısmını işgal etmesi, bu devletin idaresi altında yaşamak istemeyen yüz binlerce kişinin Osmanlı memleketine göç etmesine sebep olmuştu. Savaşın yıllarca sonra bile göçmen veya mülteci akınının devam etmesi bu durumdan kaynaklanmıştı. Nitekim 1890 tarihinde bile aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu dört kafileden meydana gelen kalabalık Çerkez göçmen kitlesi Osmanlı ülkesine sığınmış ve bunlar kendileri için ayrılan bölgelere sevk edilmişlerdi. Birinci kafilede, Ural vapuruyla gelip Konya'ya iskân edilmek üzere gönderilenlerin sayısı 2.412, ikinci kafilede, Rusya vapuruyla gelip Zor Vilayeti'ne iskân edilmek üzere gönderilenlerin sayısı 2.135, üçüncü kafilede,

Ural vapuruyla gelip yine Zor Vilayeti'ne iskân edilmek üzere gönderilenlerin sayısı 2.208 ve dördüncü kafiide, yine Ural vapuruyla gelip, Çanakkale'de İdare-i Mahsusa vapurlarına aktarma edilmek üzere Mersin'e gönderilenlerin sayısı 2.410 kişiydi. Böylece toplam 9.165 kişi gelmiş iken, Konya ve Adana Vilayetleri'nde iskânlarına karar verilen 685 kişinin de gelip gelmeyecekleri komisyona henüz bildirilmemişti⁴³. “Vilâyât ve Evliye-i Şahaneye gönderilen muhâcirînin mikdarıyla bunların ne kadarı iskân edilmiş ve kadarı kalmış olduğunu mebni defterdir” ifadesi ile başlayan 1893 tarihli bir cetvelde, Osmanlı ülkesine gelen göçmenlerin sevk ve iskân durumları yer almaktadır. Cetvele göre yıllar boyu süren göç hareketi neticesinde yüz binlerce kişi ülke sınırlarına dâhil olmuştur⁴⁴:

Tablo-VI Sevk Edilen, Sevk Edilmeyi Bekleyen Ve İskân Edilen Nüfus

Sevk Olunan		İskân Edilen		İskân Edilmeyi Bekleyen		Vilayet ve Liva
Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	Hane	Nüfus	
41,739	171,057	41,318	169,283	421	1,874	Hüdavendigâr
-	-	27,882	110,997	200	-	Edirne
-	2,816	-	2,542	-	274	Beyrut
-	16,463	385	11,908	-	555	Konya
-	450	-	450	-	-	Diyarbakir
-	8,178	-	2,346	5,832	-	İşkodra
2,104	-	2,064	6,464	40	-	Adana
10,074	35,260	10,041	35,189	33	71	Trabzon
-	20,735	-	20,735	-	-	Ankara
-	3,310	-	1,651	-	1,659	Manastır
-	10,859	-	10,859	-	70	Suriye
-	1,556	-	1,556	-	-	Halep
6,975	24,136	4,920	6,462	2,055	7,674	Selanik
4,852	34,660	2,720	19,572	2,132	15,088	Erzurum
-	29,074	-	28,815	-	259	Kastamonu
-	52,958	-	51,932	-	1,026	Aydın
-	58,150	-	57,259	-	891	Sivas
-	63,336	-	58,535	-	4,801	Kosova
-	1,558	-	1,558	-	-	Çatalca
-	46,463	-	46,463	-	-	İzmir
7,676	32,169	5,465	22,440	2,211	9,729	Biga
73,420	613,188	94,795	667,016	12,924	43,971	Toplam

⁴³ BOA, Y. A. HUS-242/6, 03 CA 1308/15 Aralık 1890.

⁴⁴ BOA, Y. A. HUS-277/136, 29 Z 1310/13 Temmuz 1893.

Devamına düşülen kayıta cetvelin, göçmenlerin durumu ile ilgili olarak sorulan sorular üzerine vilayet ve livalardan gelen cevaba göre tanzim edildiği dile getirilerek, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Haleb, Ankara vilayetleri ile İzmir ve Çatalca sancaklarındaki göçmenlerin tamamının iskân edildiği, fakat bazı yerlerde henüz iskân edilmemiş göçmen bulunmasının anlaşılmasıyla, göçmenlerin *tül-i müddet* (uzun süre) iskân olunmamasının padişahın rızasına muvâfik olamayacağı ve bu sebeple söz konusu göçmenlerin *seri'an* iskân edilmelerinin emredildiği belirtilmiştir.

Tablonun incelenmesinden anlaşıldığı kadarıyla göçmen duruma düşmüş olan nüfusun bir kısmının, iskân maksadıyla devlete müracaat etmesi belli bir süreyi almaktaydı. Müracaat edenler için öncelikle yer tahsisi yapılmaktaydı. Tahsis işlemleri sona erinceye kadar göçmenler misafir olarak geçici bir süre ikamete tabi tutulmaktaydılar. Ancak her şeye rağmen bazı göçmenlerin *açıktta* kalmalarının önüne geçilememekteydi. Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin bütün bilgileri defterlere kaydedilirdi. Nerelerden geldikleri, nerelere gönderildikleri-gönderilecekleri, misafir olarak yerleştirilenlerin, memleketlerine geri dönenlerin sayıları gibi bilgiler defterlere işlenirdi. Ancak tablodan anlaşılacağı gibi, bu kayıtlarda bazen şüpheler meydana geldiği de olmuştur.

İskân edilen toplam nüfus 667,016 kişi iken iskân edilmeyi bekleyenler 43,971 kişiydi. Buna göre iskân edilmeyi bekleyenlerin, iskân edilenlere göre oranı yaklaşık % 6 olmuştu. Gelen göçmen sayısı göz önünde bulundurulduğunda iskân edilememiş nüfusun az bir yekûn tuttuğu anlaşılmaktadır. Buna rağmen göçmenlerin yerleştirilmesindeki bu küçük aksamaya dahi padişahın rıza göstermediği de dikkatlerden kaçmamaktadır. Gerek nüfus bilgilerindeki küçük çaplı yanlışlıkları gerekse iskân işlerinde görülen aksamaları, gelen göçmen sayısına ve yoğunluğuna bağlamak mantıklı olacaktır. Tabloda dikkati çeken başka bir husus da nüfus rakamları arasında bir çelişki olduğu izleniminin olmasıdır. Bunun sebebi, bazı yerlerden sevk edilen nüfusun toplamına yer verilmeyip doğrudan iskân edilen nüfus bilgilerine geçilmiş olmasıdır. Muhtemelen daha önceki dönemlerde sevkleri gerçekleştiği için söz konusu nüfusun yalnızca iskân bilgilerine yer verilmiştir. İskân bölgelerine bakıldığında Hüdavendigâr Vilayeti'nin en çok göçmen barındıran yer olduğu görülür. Edirne ve Aydın vilayetleri de göçmen iskânı konusunda önemli yerlerdendi. En az nüfusun iskân edildiği yer ise 450 kişi ile Diyarbakır olmuştu.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sürecinde Osmanlı ülkesine sığınan göçmen veya mülteci miktarı yukarıdaki tabloda yer alan sayıdan çok daha

fazlaydı. Çünkü kayıtlara geçmeyen bir miktar nüfusun da geldiği bilinmektedir. Muhâcirin Komisyonu'nun tespit ettiği rakamlara göre 1876–1896 arası yirmi yıllık dönemde imparatorluk topraklarına bir milyondan fazla insan sığınmıştı. Osmanlı ülkesine doğru göçün en yoğun olduğu dönem savaş arifesi olan 1876 yılı (69,000 hane 276,389 kişi) ile savaşın devam ettiği 1877 (49,000 hane 198,000 nüfus) ve 1878 (19,100 hane 76,000 kişi) yıllarıydı. Bunun sonucunda Müslüman nüfusta bir artış meydana gelmiş ve Müslümanların Müslüman olmayanlara oranı ciddi bir şekilde yükselmişti⁴⁵.

Osmanlı memleketine Balkanlar üzerinden gelenlerde olduğu gibi Kafkasya'dan gelen göçmenler için de öncelikle yer tespitinin yapıldığı, akabinde göçmenlerin iskân mahallerine sevk edildikleri bilinmektedir. Bunun için evvela uygun yerler ayarlanmaya çalışılırdı. Özellikle devlet arazilerinin yanı sıra devlete ait binalardan da yararlanılırdı. Batum'dan gelen elli bir hane göçmen, Biga Sancağı'na bağlı Ezine Kazası'ndaki Peykerbaşı isimli yer ile beraber Derviş Paşa çiftliğine yerleştirilmişlerdi. Söz konusu çiftliğin hazineye ait olup olmadığı Başvekâlet tarafından Maliye Nezaretine sorulmuş, yapılan araştırma ile Derviş Paşa çiftliğinin hazineye ait olmadığı, bir süre hazinenin tasarrufunda kalmış olmasına rağmen vakıf malı olduğu anlaşılmıştır⁴⁶.

Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin kendi memleketlerine dönme arzusunun yanında devlet de onların topraklarına dönmelerini istemiş ve bunu teşvik etmiştir⁴⁷. Özellikle İstanbul'da geçici ikamete tabi tutulmuş bulunan göçmenlerin bir an evvel geri gönderilmeleri, başta güvenlik olmak üzere birçok açıdan önem arz etmekteydi. Bunun bir sonucu olarak gelen göçmenin bir bölümü savaş ortamının normale dönmesini müteakip ilk fırsatta memleketlerine geri dönmüşlerdir. Bu kapsamda İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de meskûn olan Şarkî Rumeli vilayetine bağlı toplam altı kazadan 4.297 hanede 16.125 nüfusun on gün zarfında kendi kazalarına gönderilmeleri kararlaştırılmıştı⁴⁸. Gelen nüfusun gerek yeni yerlere sevk ve iskânları gerekse kendi memleketlerine geri gönderilmeleri ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan büyük sıkıntıların yaşanmasına yol açmaktaydı. Ancak devlet göçmen meselesini ciddiye aldığı için olabildiğince planlı ve programlı bir şekilde hareket etmiştir. Buna rağmen göç meselesinde başından sonuna kadar işin tabiatı gereği önemli sorunlar baş göstermiştir. Devlet

⁴⁵ Stanford Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu-II*, s. 153.

⁴⁶ *BOA, Y. A. HUS-164/13*, 19 R 1297/30 Mart 1880.

⁴⁷ Yazıcı, Demirel, "Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", s. 271.

⁴⁸ Buna göre, İslimye Kazası'na 732 hane 2.985 nüfus, Yanbolu Kazası'na 414 hane 1.943 nüfus, Zağra-i Cedid Kazası'na 343 hane 1.481 nüfus, Zağra-i Atik Kazası'na 1.091 hane 4.241 nüfus ve Ahtaman Kazası'na da 1 hane 4 nüfus gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bkz. *BOA, Y. A. HUS-162/87*, 11 ZA 1296/27 Ekim 1879.

neredeysse, XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca bu konu ile uğraşarak aksamaları gidermeye çalışmıştır.

Sonuç:

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen Kırım Savaşı ve 93 Harbi birçok soncunun yanında nüfus üzerinde yaptıkları olumsuz etkiler bakımından da önemli savaşlardır. Bu savaşlar sürecinde hayatını kaybeden veya yaralanan yüz binlerce insanın yanı sıra yine yüz binlerce kişi de göçmen durumuna düşerek çoğunlukla Osmanlı memleketinin nispeten güvenli yerlerine göç etmişlerdir. Osmanlı Devleti gelen göçmelerin sevk ve iskânlarına büyük önem verdiği için çeşitli tedbirler almıştır. En önemli tedbir göçmen komisyonlarının kurulmasıdır. XIX. yüzyılın ilk yarısında da göçmen meseleleri ile ilgilenen çeşitli birimler mevcutken, bu yüzyılın ikinci yarısında bunların yerini komisyonların almış olması göçmen meselesinin boyutunu göstermektedir. İleri 1860 tarihinde kurulan ve daha sonra göçmen hareketliliğinin yavaşlaması ile lağvedilen ancak 93 Harbinin başlaması ile yeniden kurulan Muhacirîn Komisyonlarının en önemli görevlerini, gelen göçmenleri misafir etmek, iskân yerlerini tespit ederek onları bu yerlere nakletmek ve gerekirse kendilerine ev-bark, hayvan ve tohum vermek, misafir olarak buldukları veya yerleştirildikleri halde henüz ürün alamayan göçmenlere yevmiye bağlayıp diğer yardımları yapmak, kışlık yakacak vermek, halkın yapacağı yardımları ve hazineden onlar için verilecek paraları kendileri için sarf etmek şeklinde sıralamak mümkündür. Komisyonların çok önemli bir görevi de göçmenlerin yeni çevreye uyum sağlamalarına yardımcı olmaktır.

Muhacirîn Komisyonlarının kurulması ile birlikte İskân-ı Muhacirin Talimatnâmleri de hazırlanarak göçmenlerin sevk ve iskânlarının daha düzenli bir şekilde yapılmasına çalışılmıştır. Bu talimatnâmelerde genel olarak, göçmenlerin sevk ve iskânlarının hangi şartlarda temin edileceği, ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağı, görevlilerin kimler olacakları ve görev yapma şartları gibi hususlar yer almıştır.

Paris Antlaşması ile sona erecek Kırım Savaşını müteakip Osmanlı memleketine göçmen akını hızlanarak devam etmiş ve göçmen sayısı yüz binlere ulaşmıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra gelen göçmenler Anadolu ile birlikte Rumeli'ye yerleştirilmişlerdir. 1861 tarihi itibarıyla Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin yarısından fazlası Tuna sahillerine yerleştirilmişken, Sivas, Adana, Konya ve Hüdavendigâr eyaletleri de göçmenlerin yoğun bir şekilde iskân edildikleri yerler olmuştur. Trabzon'a ise çok az göçmen yerleştirilmiştir. Bunda Trabzon'un bir iskân yeri olmaktan çok bir intikal bölgesi olması rol oynamıştır. Kalabalık ailelerin daha çok Adana ve

Sivas'a yerleştirilmiş olmaları ise dikkate değer bir konudur. 1860-1862 tarihleri arasında göç hareketi yoğunlaşmıştı. Konuyla ilgili bir raporda 1855-1864 tarihleri arasındaki yaklaşık on yıllık sürede Osmanlı ülkesine 595.000 kişi göç etmişti. Bu rakam göçmen hareketliliği konusunda önemli bir ipucu olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında birçok aile ve kabilenin de kaydolunmadan göç ettiği düşünüldüğünde gerçek rakamların daha büyük olduğu anlaşılabilir.

Göç olaylarında dönemlere göre artış meydana gelmesinde çeşitli faktörler rol oynamıştı. Bunlardan biri Ruslara karşı Şeyh Şamil önderliğinde yürütülen mücadelenin 1859 tarihinde sona ermesiydi ki, bu gelişme göçmen sayısının daha da artmasına önemli bir etki yapmıştı. Bu tarihten sonra Ruslar, Kırım ve Kafkasya'da yaşayan Müslüman halk üzerindeki baskısını daha da artırmıştı. Bununla birlikte Çarlık Rusya'sının izlediği, Kafkasları emin bir bölge haline getirme ve Hıristiyanlaştırma politikaları da göçler üzerinde ciddi etkiler yapmıştır. Rusya'nın 1865 tarihinde Kafkasya'ya tamamen hâkim olmasıyla göç olaylarındaki artış daha da hızlanmıştır.

Kırım Savaşı sonrasında hızlanan göçmen trafiği 93 Harbi ile zirveye çıkmıştır. Savaşla birlikte Rumeli ve Kafkasya başta olmak üzere Rusların işgal ettiği bölgelerden çok sayıda insan Osmanlı memleketine göç etmiştir. Savaş esnasında ve sonrasında Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin sayısı bazı kaynaklarda bir milyonun üzerinde gösterilmektedir. Muhacirîn komisyonun tespitlerine göre 1876-1897 tarihleri arasındaki yaklaşık yirmi yıllık dönemde gelen göçmen sayısı bir milyonu aşmıştı. Gelen göçmenlerin sayı bakımından büyüklüğü onların sevk ve iskân işlerinde çeşitli sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuştur. Gelen göçmen sayısında ciddi bir azalma meydana geldiğinde lağvedilen Muhacirin Komisyonu göçmen trafiğinin artış gösterdiği dönemlerde yeniden gündeme gelmiş ve ihtiyaç duyulan bir birim olmuştur. Bu sebeple gündeme gelen ve ihtiyaç duyulan muhacir komisyonu 93 Harbi'nin devam ettiği 1877 tarihinde yeniden kurularak gelen göçmenlerin sevk ve iskân işlerini düzenlemeye ve ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmış ve bunda önemli bir başarı sağlamıştır. Osmanlı memleketine gelen göçmenlerin büyük çoğunluğu belli bir süre zarfında yerleştirilmişlerdir. Gelen nüfusun tamamına yakını defterlere kaydedildiğinden, nüfus miktarını, sevk ve iskân edilenleri de bu defterlerden öğrenmek mümkündür. Dikkati çeken önemli bir husus da başkent İstanbul'a göç ederek gelen nüfusun bir kısmının gayrimüslim olmasıydı.

Gelen göçmenler için öncelikle yer tespiti yapıldı. Bu yerlerin daha çok devlet arazileri olduğu görülmektedir. 93 Harbi sürecinde gelen göçmenler Anadolu ve Rumeli topraklarının uygun yerlerine yerleştirilmişlerdir. Arabistan'a gönderilenlere dâhi rastlanmaktadır. Gelenlerin bir bölümü kendilerini misafir olarak görmüş ve şartların normale dönmesi ile memleketine dönmeyi planlamış,

devlet de onların geri dönmelerini teşvik etmişti. Bunun bir sonucu olarak gelenlerin bir kısmının bir süre sonra memleketlerine geri döndüğü görülmektedir.

Gerek Kırım Savaşı gerekse 93 Harbi sürecinde Osmanlı ülkesine göç etmek mecburiyetinde kalan toplamda bir milyonu çok aşan sayıda göçmenin sevk ve iskânları için devlet gerekli tedbirleri alarak uygulamıştır. Ancak gerek devletin meseleye verdiği önem ve gerekse komisyonların ciddiyetle çalışmalarına rağmen göçmenlerden kaynaklanan sıkıntılar tamamen ortadan kaldırılamamıştır. Devletin içinde bulunduğu şartlar ve gelen nüfusun sayısı göz önünde bulundurulduğunda, ortaya çıkan sonucun normal olduğu hatta göçmenlerin sevk ve iskânlarında başarı sağlandığı kanaatine varılabilir.

KAYNAKÇA

BOA. İ. DH- 698/48824, 01 S 1292/09 Mart 1875.

BOA, İ. DH-754/61522, 03 Ş 1294/12 Ağustos 1877.

BOA, Y. PRK. HR-1/77, 17 N 1294/25 Eylül 1877.

BOA, Y. PRK. KOM- 1/52 (2-124 olarak değişti), 02 Z 1295/27 Kasım 1878.

BOA, Y. A. HUS-162/43, 08 L 1296/25 Eylül 1879.

BOA, Y. A. HUS-162/87, 11 ZA 1296/27 Ekim 1879.

BOA, Y. A. HUS-164/13, 19 R 1297/30 Mart 1880.

BOA, Y. PRK. A-3/27, 30 Z 1898/22 Kasım 1881.

BOA, Y. A. HUS-201/61, 17 CA 1304/10 Şubat 1887.

BOA, Y. A. HUS- 242/6, 03 CA 1308/15 Aralık 1890.

BOA, Y. A. HUS-277/136, 29 Z 1310/13 Temmuz 1893.

AKBAYAR, Nuri, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

ARSLAN, Nebahat Oran, “Güney Kafkasya’dan Türkiye’ye Gelen Muhacir Ve Mültecilerin Durumu (1921-1945)”, *TAED*, Yıl 14, Sayı 35, Erzurum 2007.

BADDELEY, John F., *Rusya’nın Kafkasya’yı İstilas Ve Şeyh Şamil*, II. Baskı, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, No. 25, İstanbul.

- BALA, Mirza, “Kırım”, *İA Cilt VI*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Eskişehir 1997.
- BAŞER, Alev Erkilet, *Ele Geçirilemeyen Toprak: Kuzey Kafkasya*, Fecr Yayınları, Ankara 2002.
- BERKOK, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.
- DEMİREL, Muammer “Kırım Savaşı’ndan Sonra Eskişehir’e Yerleştirilen Göçmenler”, *TAED* -28, M. Fahrettin Kırzioğlu Özel Sayısı, Erzurum 2005.
- _____, Muammer “XIX. Yüzyılda Bursa’da Göçmen İskâni”, *Bursa’nın Zenginliği Göçmenler*, Editör: Zeynep Dörtok Abacı, Bursa 2008.
- _____, Muammer, “Doğu Anadolu’da İdari Yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”, *TAED*, Yıl 15, Sayı 37, Erzurum 2008.
- DEMİRTAŞ, Mehmet *93 Harbi Sonrası Doğu Anadolu Nüfus Hareketleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 1996.
- EREN, Ahmet Cevdet *Türkiye’de Göç Ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966.
- ERKAN, Süleyman, *Kırım Ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya Ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama Ve Araştırma Merkezi Yayınları, Trabzon 1996.
- HABİÇOĞLU, Bedri *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler Ve İskânları*, Nart Yayınları, İstanbul 1993.
- İPEK, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon 2006.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-V*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995⁷.
- KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik Ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- KIRIMLI, Hakan, “Kırım”, *DİA-25*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

- LUXEMBOURG, N., *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası Ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, No 54, İstanbul.
- McCARTHY, Justin *Ölüm Ve Sürgün (Death and Exile), Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi-1821-1922*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Yayınları, İstanbul 1998⁶.
- MUMAMMEDOĞLU, Aliyev Salih "Kafkasya", *DİA-24*, İstanbul 2001.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Resimlerle 93 Harbi 1877-1878 Türk-Rus Savaşı*, Hayat Yayınları, İstanbul 1969.
- ÖZTÜRK, Adil Adnan "Sosyo-Ekonomik Yapıya Etkileri İle Rumeli'den İzmir'e Yapılan Göçler (1878-1912)", *TTD*, Cilt 30, Sayı 178, İstanbul 1998.
- SAYDAM, Abdullah, *Kırım Ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- SHAW, Stanford J., *Ezel Kural Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye-II*, Çev. Mehmet Harmancı, e Yayınları, İstanbul 1983.
- SKOÇEN, Stefaniya "XIX. Yüzyılda Polonya-Kafkasya İlişkileri", *TTD-29/174*, İstanbul 1998.
- SÜREN, Zafer, "Kafkasya'dan Göçlerde Sosyal Yapı", *TTD-34/199*, İstanbul 2000.
- YAZICI, Hakkı Yazıcı, DEMİREL, Muammer, "93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)'inden Sonra Eskişehir'e Yerleştirilen Göçmenler", *TAED*, Prof Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Yıl 12, Sayı 29, Erzurum 2006.
- YILDIZ, Muharrem, *Dünden Bugüne Kafkasya*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006.
- ZEYREK, Yunus, "Acara Ve Acarahlılar", *TTD-34/199*, İstanbul 2000.